

بسم الله الرحمن الرحيم

بررسی آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس در تحقق تربیت دینی فرزندان افراد بزهکار

چکیده

یکی از مهمترین مجازات های کیفری در تاریخ نظام های قضایی جهان مجازات حبس است. که می توان آثار مخرب و منفی و تبعات نامطلوب آن را در جامعه بطور محسوسی مشاهده نمود. در عصر حاضر مسئله مجازات های جایگزین آن مورد اقبال فراوانی قرار گرفته است تا کمی از ناملايمات آن، که تاثیر مستقیمی نیز بر مسائل اجتماعی دارد کاسته شود. از جمله این مسائل می توان به مسئله تربیت دینی فرزندان این افراد اشاره کرد. که بنابر اهمیت این مسئله پژوهش حاضر بر آن است تا با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس در تحقق تربیت دینی فرزندان افراد بزهکار بپردازد. یافته های پژوهش حاکی از آن است که این آثار عبارتند از: ۱- عدم تخریب نقش الگویی والدین بر کودکان ۲- عدم محرومیت کامل فرزند از منبع محبت (والدین) ۳- حفظ نقش نظارتی و مراقبتی والدین بر فرزندان ۴- عدم کاهش ارتباطات اجتماعی فرزندان در نبود والدین.

واژگان کلیدی : تربیت دینی، حبس، مجازات های جایگزین، افراد بزهکار، فرزندان.

۱. مقدمه

مجازات حبس را می توان از جمله ی مهمترین مجازات های کیفری، در طول تاریخ نظام های قضایی جهان بر شمرد. که تنها دغدغه آن ها استفاده از حبس بعنوان مجازات نهایی و اجرای هرچه بهتر آن بوده است. (حاجی تبار فیروز جانی، ۱۳۸۶، ص ۵۷) اما این نوع از مجازات علاوه بر جنبه تنبیهی آن، آثار و پیامد های زیان بار مختلفی را نیز به همراه دارد که سلامت جامعه را بطور مستقیم مورد تهدید قرار می دهند. این امر کارگزاران دستگاه قضا را به این نتیجه رسانده که با توجه به معایب زندان در صدد زندان زدایی برآیند و برای کاهش صدمات ناشی از آن، راهکار مجازات های جایگزین حبس را مطرح نمایند که در عصر حاضر، این مسئله مورد اقبال فراوانی قرار گرفته است. این نوع مجازات ها باعث پیشگیری بسیاری از ناملايمات و آسیب های اجتماعی ناشی از مجازات حبس نیز می شوند که مهمترین بخش این آسیب ها را می توان متوجه فرزندان افراد بزهکار دانست که بطور مستقیم بر

مسئله تربیت آنان تاثیر گذار است . حال آنکه از مهمترین ارکان تربیتی انسان ساز می توان به تربیت دینی اشاره نمود که خانواده نقش بسزایی در شکل گیری آن دارد و کمال انسان نیز در گرو این امر نهفته است .

که با توجه به اهمیت این موضوع ما در این نوشتار برآن شدیم که تا با روشی توصیفی - تحلیلی و نیز با استفاده از منابع کتابخانه ای به این پرسش بنیادی پاسخ دهیم که "مهمترین آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس در تحقق تربیت دینی فرزندان افراد بزهکار کدامند؟" که در ابتدا به مفهوم شناسی مفاهیمی همچون حبس ، مجازات ، مجازات های جایگزین حبس و تربیت دینی پرداخته و بعد از آن مهمترین آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس را در تحقق تربیت دینی فرزندان افراد بزهکار را بیان و مورد بررسی قرار می دهیم .

۲. مفهوم شناسی:

برای روشن شدن هر مطلبی لازم است که به معرفی برخی از مفاهیم پرداخته شود و برای تبیین مطالب پژوهش حاضر، برخی از مفاهیم ذیل آورده شده است:

۲-۱. مجازات :

مجازات، به معنای عقوبتی است که در قانون برای ارتکاب جرم پیشبینی شده است. به عبارت دیگر مجازات، پاداش فعل یا ترک فعل مجرمانه و ضمانت اجرای جلوگیری از نقض قوانین است. (قاضی، ۱۳۷۳، ص ۶۵۳)

۲-۲. حبس :

حبس از نظر لغوی دارای بار های معنای همچون بازداشت، بند کردن، بستن، زندانی کردن و... می باشد و در اصطلاح کیفری عبارت است از زندانی نمودن افراد مجرم پس از محکومیت و در اصطلاح حقوقی آن را می توان سلب آزادی تن از شخص در محل معین به مدت نسبتاً طولانی دانست .(اسدی ، ۱۳۸۶، ص ۳۷)

۲-۳. مجازات های جایگزین حبس :

مجازاتهای جایگزین حبس را می توان مجازاتهایی دانست که میان حبس و آزادی مشروط قرار گرفته اند و در حقیقت نه سلب کننده آزادی اند و نه آزادی کامل، که این نوع از مجازات ها را مجازاتهای بینابین نیز می خوانند (آنسل، ۱۳۷۵، ص ۴۸) مارک آنسل مجازاتهای جایگزین حبس را مجازاتهایی تعریف میکند که برای اجتناب از آثار و عواقب زیان بار کیفر حبس پیش بینی شده اند. (حاجی تبار فیروز جانی، ۱۳۸۶، ص ۷۴). برای نمونه می توان به انجام خدمات عمومی رایگان در جامعه از قبیل، درخت کاری، پاکسازی محیط شهری، خدمت رسانی به معلولین در سرای سالمندان و... اشاره نمود.

۴-۲. تربیت دینی

ریشه واژه تربیت را می توان از «ربو، یربُو» یا «ربا، ربی» یا «رأب» دانست که به معنای رشد و نمو، افزودن، پرورش جسمی و اصلاح و جمع کردن است (فیومی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۲۱۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۲۰ - ۲۱). ریشه ی «ربی» یا «ربا» نیز از دیدگاه ابن فارس بر زیادی، فزونی و بلندی دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴. ه. ق، ج ۲، ص ۴۸۳). ابن اثیر نیز می گوید: واژه تربیت از ریشه «رَبَبَ» به معنای اصلاح و تدبیر و سرپرستی کردن، خوب رسیدگی کردن و به اتمام رساندن و کامل کردن است (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۷۹) البته برخی از مفسرین نیز در کتب تفسیری خود معانی را برای واژه های «رب» و «تربیت» ذکر کرده اند. اما تربیت از نظر اصطلاحی عبارت است از برنامه ریزی و فعالیت محاسبه شده در جهت رشد کودک، سلامت خانواده و تدبیر شئون اجتماعی برای وصول انسان به کمال دنیوی و سعادت جاویدان الهی. (رهنمایی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۸۴) که با توجه به موارد گفته شده تربیت دینی را می توان اینگونه تعریف نمود که عبارت است از پرورش جسمی و روحی انسان برای درک هدف نهایی زندگی و آموزش راه های رسیدن آن که موجب سعادت دنیوی و اخروی انسان خواهد شد.

۳. آثار مثبت اعمال مجازات های جایگزین حبس در حوزه ی تربیت دینی فرزندان

همواره میان مسائل حقوقی-قضائی و جوامع انسانی نوعی رابطه تنگاتنگ و ناگسستنی قابل مشاهده است بطوری که پیامد های ناشی از این مسائل همیشه جوامع بشری را مورد تاثیر و تاسی از خود قرار داده است و در خصوص بحث مجازات های قضائی این تاثیر ملموس تر بوده بگونه ای که هر تصمیم در این رابطه سیر تحول خاصی را در جامعه ایجاد می نماید که برای مثال می توان به مجازات حبس اشاره نمود. یکی از مهمترین آسیب های مجازات حبس را می توان آسیب به تربیت دینی فرزندان افراد زندانی برشمرد چرا که از مهمترین کانون هایی که این نوع تربیت در آن شکل می گیرد خانواده است که از نقش آن نمی توان چشم پوشی نمود. حال آنکه با اعمال مجازات حبس این کانون مهم تربیت دینی، دچار ضربه شدیدی می شود و تاثیرات منفی بسیاری بر فرزندان خانواده باقی می

گذارد. اما با بکارگیری مجازات های جایگزین حبس بسیاری از آسیب ها و پیامد های منفی مجازات حبس کاهش پیدا می کند و یا حتی بطور کامل از بین می روند و آثار مثبتی را نیز به همراه دارد که از جمله مهمترین آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس بر تربیت دینی فرزندان افراد زندانی را می توان موارد در ذیل عنوان نمود که عبارتند از :

۳-۱. عدم تخریب نقش الگویی والدین

خانواده از مهمترین ارکان اجتماعی است که نقش بی بدیلی در شکل گیری نظام رفتاری افراد در سطح جامعه ایفا می کند. فرزندان در آغاز تولد در بستر این محیط امن رشد می کنند و تمایز مسائل اعم از خوب و بد را درک می نمایند. درون خانواده است که اولین الگوهای عملی برای فرزندان یعنی پدر و مادر ارائه می شود که حاوی بیشترین تاثیر برای آنهاست. این پدر و مادر هستند که بیشترین زمان را قبل از شکل گیری شخصیت فرزندان با آنها می گذرانند که نشان دهنده نقش مهم خانواده در تکوین و شکل گیری شخصیت افراد است. فطرت کودک و نیازهای جسمی باعث می شوند که کودک بیشترین ارتباط را با والدین داشته باشد. و میزان تربیت پذیری کودک از والدین بسیار عمیق و پابرجاست. او با اعتماد و اطمینان، هر رفتاری که از والدین سر میزند را درست و نیک بشمار می آورد که بنابراین، تربیت پذیری کودک به الگوپذیری از والدین مبدل می شود. (عباسی مقدم، ۱۳۷۱، ص ۴۱-۴۲) این الگوپذیری کودک، باعث ایجاد فضایی می شود که خانواده با تکیه بر آن می تواند زمینه ی پرورش عادت ها، خصلت ها و خلیقات پسندیده را فراهم کند. علاوه بر این پدر و مادر می توانند با رفتار خود زمینه را نیز برای آموزش مفاهیم دینی به کودکان مهیا سازند. (حسینی بهشتی، ۱۳۸۱، ص ۸۹) حال آنکه با کاربرد مجازات های جایگزین حبس فرزندان افراد بزهکار با تبعات تلخ مجازات حبس آشنا نمی شوند و آنها را حس نمی نمایند و افراد بزهکار نیز حتی می توانند بزه انجام شده از طرف خود را از آنان پنهان نمایند تا به الگویی نا مناسب برای کودکان تبدیل نگردد و الگوی خوبی که از والدین در ذهن آنها شکل گرفته تخریب نگردد. با توجه به الگوپذیری زیاد کودکان آشنایی آنها با بزه می تواند تاثیر بسیار مخربی در آنان داشته باشد و روند تربیت دینی آنان را نیز تحت الشعاع قرار دهد چرا که مهمترین رکن این نوع تربیت پدر و مادر هستند.

۳-۲. عدم محرومیت کامل فرزند از منبع محبت:

یکی از آثار مهم مجازات های جایگزین حبس را می توان برخورداری کامل فرزندان افراد بزهکار از نعمت محبت والدین دانست. اما در خصوص رابطه ی محبت با تربیت دینی فرزندان باید گفت که محبت در پرورش صحیح جسمی و روحی فرزند تاثیر های فراوانی دارد. و به همین خاطر یکی از روش هایی است که میتوان با استفاده از آن

اعمال دینی و عبادی را درون فرزندان نهادینه ساخت و از بهترین انواع تربیت تربیتی است که تحقق یابد چرا که در پذیرش آن هیچگونه تحمیلی صورت نپذیرفته است. و دین اسلام نیز بخاطر جامعیتی که این دین دارد به این امر توجه فراوانی شده است و همواره نقش محبت در تحقق تربیت دینی فرزندان مورد تاکید قرار گرفته است. بطوری که پیامبر گرامی اسلام (ص) در این باره می فرمایند: «کسی که به کودکان محبت نکند و به بزرگسالان احترام نگذارد، از ما نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۱، ص ۱۴۳) همچنین سیره عملی امام صادق(ع) در این خصوص، نشان دهنده توجه ویژه اسلام به این اصل و نیاز اساسی فرزند می باشد. در روایت آمده است: امام صادق(ع) به فرزند [پسر] خویش بسیار محبت می کردند، از ایشان سؤال کردند: چقدر او را دوست دارید؟ فرمود: به اندازه ای که دوست ندارم فرزند دیگری داشته باشم تا محبتم را بین آنها تقسیم کنم.» (دار ابن قیم، بی تا، ج ۱، ص ۳۱۵) این روایت اصل مهم و اساسی محبت به کودک را مورد توجه قرار می دهد. نقش محبت آنقدر برجسته است که خداوند متعال خود را متصف به صفت محبت و مهرورزی معرفی می کند و از پیامبر می خواهد که بندگان را به این صفت آگاه کند قرآن کریم در این باره می فرماید: «نَبِيُّ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغُفُورُ الرَّحِيمُ» (الحجر، ۴۹) ترجمه: «به بندگانم خبر ده که یقیناً من [نسبت به مؤمنان] بسیار آمرزنده و مهربانم.» این عامل تربیتی یعنی محبت آنچنان نقش تربیتی عظیمی دارد که اول مربی عالم در تربیت انسان ها از آن بهره برده است.

۳-۳. حفظ نقش نظارتی و مراقبتی والدین :

از دیگر آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس می توان به حفظ نقش نظارتی و مراقبتی والدین اشاره نمود. این نظارت و مراقبت والدین تاثیر بسزایی در فرآیند تربیت دینی فرزندان دارد چون فرزندان برای پیمودن مسیر تکامل خود ممکن است با خطرات و الگوهایی نا مناسبی رو برو شوند نیاز شدیدی به مراقبت و نظارت والدین احساس می شود و حساس ترین دوران که نیاز به نظارت و مراقبت بیشتری نیز دارد دوران کودکی تا نوجوانی است که در صورت اعمال مجازات حبس و نبود یکی از والدین این وظیفه بطور کامل امکان اجرا شدن خود را از دست خواهد داد. برای مثال اگر از میان والدین، پدر خانواده دچار مجازات حبس شود تبعات سنگینی را به همراه خواهد داشت چرا که مسئولیت سرپرستی و حراست از حریم خانواده بر عهده او گذاشته شده است. پیامبر گرامی اسلام در باره این نقش مرد در خانواده می فرماید: «الرجل راع في اهله و هو مسئول عن رعيتة؛ مرد سرپرست خانواده خود است و نسبت به زیر دستانش مسئول است.» (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۲۱۵) پدر و مادر می توانند در راه تحقق مسئولیت نظارتی و مراقبتی خود از شیوه های تشویقی و تنبیهی نیز بهره ببرند چرا که با بکارگیری این روش بین درستکار و بدکار تفاوت گذاشته می شود که آثار بسیار مفیدی را در تربیت فرد به همراه خواهد داشت. (بهشتی و فقیهی، ۱۳۸۰، ص ۶۵)

همچنین به طور معمول افراد سعی می کنند که طبق شخصیت اجتماعی خود عمل کنند. شکل گیری شخصیت در طی دوران حضور فرد در خانواده می باشد. حال اگر والدین کودک در دوران شکل گیری شخصیت او حضور نداشته باشند و یا بواسطه آثار زیان بار حبس بر والدین، ایشان با بی احترامی، تحقیر، سرکوفت زدن و سرزنش با کودک رفتار کنند، شخصیت کودک به صورتی حقیر، وابسته و منفی شکل خواهد گرفت و همین امر موجب تکبر و زورگویی او در بزرگسالی می گردد. امام صادق(ع) در این زمینه می فرمایند: هیچ مردی تکبر و زورگویی نمی کند، مگر به سبب ذلتی که در خود می بیند.» (حر عاملی، ج ۸، ص ۳۲۷)

۳-۴. عدم کاهش ارتباطات اجتماعی فرزندان

از دیگر آثار بکارگیری مجازات های جایگزین حبس می توان به عدم کاهش ارتباطات اجتماعی فرزندان اشاره کرد. اگر والدین فرزند دچار بزه های اجتماعی شده و برای آنها مجازات حبس در نظر گرفته شود این مجازات تبعاً آثار روحی مخربی در او به جای می گذارد و این آثار روحی باعث کاهش ارتباطات اجتماعی در فرد می شوند که این کاهش ارتباطات اجتماعی می تواند در تربیت دینی او تاثیر گذار باشد چرا که به طور اساسی شاکله دین اسلام برپایه روابط اجتماعی و حقوق متقابل اجتماعی بنا شده است که از جمله مصادیق آن می توان به حضور در امکان و برنامه های مذهبی مانند نماز جماعت اشاره کرد. هرچقدر میزان مشارکت و فعالیت فرزندان در اینگونه محیط ها بیشتر باشد نگرش های دینی والائتری خواهند یافت و میزان علاقه مندی فرزندان به این محیط های مقدس با میزان مشارکت، ارتباطات و فعالیت ها در این محیط ها رابطه مستقیمی دارد. (بهاهنر، ۱۳۸۳، ص ۱۲۲) در منابع دینی شاهد هستیم که پیامبر(ص) خود و اصحاب شان، کودکان خود را به مسجد می آوردند. نه تنها کودکان خردسال، بلکه زنان اصحاب، با بچه های شیرخواره خود در نمازهای جماعت حاضر می شده اند و با مطالعه در منابع اصیل روایی و سیره نورانی پیامبر(ص) به روشنی درمی یابیم که آن حضرت حتی در یک مورد بر آنان یا بر والدین آنها نهیب نزد و یا نسبت به آوردن کودکانشان به مسجد اعتراض نفرمودند، بلکه برعکس، عکس العمل هایی که حاکی از تشویق و رضایت است از جانب آن حضرت مشاهده می شود.

در روایتی از ابن عمر چین آمده است: «پیامبر(ص) را دیدم که در منبر برای مردم سخنرانی می فرمود. ناگهان حسن(ع) در خروج از مسجد پایش لغزید و به زمین افتاد، حضرت سراسیمه از منبر پایین آمد، مردم او را گرفته به حضرتش دادند، فرمود: خدا بکشد شیطان را، واقعاً فرزند موجب آزمایش است، به خدا قسم هیچ متوجه پایین آمدن از منبر نشدم تا این که او را به من رساندند.» (متقی هندی، ج ۱۶، ص ۲۸۹)

این عمل پیامبر(ص) علاوه بر آنکه الگویی برای دیگران در محبت کردن به فرزندان خود می باشد، گواهی آشکار در تشویق افراد به آوردن کودکان خود به مسجد و اجتماعات مذهبی است.

نتیجه گیری

همانطور که بیان نمودیم در عصر حاضر بخاطر آثار و پیامدهای زیان بار مجازات حبس و عدم توفیق کامل آن در بازپروری بزهکاران مجازات های جایگزین حبس مطرح شده اند تا باعث مصونیت فرد و نزدیکان او از عوارض و پیامد های ناگوار حبس شوند. این نوع مجازات ها باعث پیشگیری بسیاری از ناملایمات و آسیب های اجتماعی ناشی از مجازات حبس نیز می شوند که مهمترین بخش این آسیب ها را می توان متوجه فرزندان افراد بزهکار دانست که بطور مستقیم بر مسئله تربیت آنان تاثیر گذار است. حال آنکه از مهمترین ارکان در تربیت انسان، تربیت دینی است و خانواده نقش بسزایی در شکل گیری آن دارد. بنابراین مهمترین آثاری را که بکارگیری مجازات های جایگزین حبس در تحقق این نوع تربیت دارند عبارتند از: ۱- عدم تخریب نقش الگویی والدین: یعنی اینکه با کاربرد مجازات های جایگزین حبس فرزندان افراد بزهکار با تبعات تلخ مجازات حبس آشنا نمی شوند و آنها را حس نمی نمایند و والدین نیز به الگویی نا مناسب برای آنها تبدیل نمی گردند و الگوی خوبی که از والدین در ذهن آنها شکل گرفته تخریب نمی شود. با توجه به الگو پذیری زیاد کودکان آشنایی آنها با بزه می تواند تاثیر بسیار مخربی در آنان داشته باشد و روند تربیت دینی آنان را نیز تحت الشعاع قرار دهد. ۲- عدم محرومیت کامل فرزند از منبع محبت: مجازات های جایگزین حبس باعث برخوردارگی کامل فرزندان افراد بزهکار از نعمت محبت والدین می شوند. اما در خصوص رابطه ی محبت با تربیت دینی فرزندان باید گفت که محبت در پرورش صحیح جسمی و روحی فرزند تاثیر گذار است. با این روش است که میتوان اعمال دینی و عبادی را به راحتی درون فرزندان نهادینه ساخت. ۳- حفظ نقش نظارتی و مراقبتی والدین: این نظارت و مراقبت والدین تاثیر بسزایی در فرآیند تربیت دینی فرزندان دارد چون فرزندان برای پیمودن مسیر تکامل خود ممکن است با خطرات و الگوهای نا مناسبی رو برو شوند نیاز شدیدی به مراقبت و نظارت والدین احساس می شود. ۴- عدم کاهش ارتباطات اجتماعی فرزندان: اگر والدین فرزند دچار بزه های اجتماعی شده و برای آنها مجازات حبس در نظر گرفته شود این مجازات تبعاً آثار روحی مخربی در او بجای می گذارد و این آثار روحی باعث کاهش ارتباطات اجتماعی در فرد می شوند که این کاهش ارتباطات اجتماعی می تواند در تربیت دینی او تاثیر گذار باشد که حضور در فعالیت ها و مراسم مذهبی مصداقی از آن است.

● قرآن کریم

۱. ابن اثیر، علی ابن محمد، (۱۴۰۹ق)، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر.
۲. احمد بن فارس، ابوالحسین، (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغه، بی جا: مکتبه الاعلام الاسلامی .
۳. اسدی، احمد، (۱۳۸۶)، پیش بسوی جایگزین های نوین: نقدی بر مجازات حبس ، تهران: انتشارات کوهسار ، چاپ اول
۴. آنسل، مارک ، (۱۳۷۵)، دفاع اجتماعی، ترجمه محمد آشوری و علی حسین نجفی ابرند آبادی ، تهران: انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ سوم.
۵. باهنر، ناصر، (۱۳۸۳)، آموزش مفاهیم دینی همگام با روانشناسی رشد ، تهران: چاپ و نشر بین الملل سازمان تبلیغات اسلامی .
۶. بخاری ، محمد ابن اسماعیل، (۱۴۰۱ق)، الصحیح، بیروت : دار الفکر.
۷. بهشتی ، محمد و فقیهی، علی نقی، (۱۳۸۰)، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن ، قم : پژوهشیکده حوزه و دانشگاه.
۸. حاجی تبار فیروز جانی، حسن، (۱۳۸۶)، با دیباچه علی صفاری ، جایگزین های حبس در قانون کیفری ایران، تهران: انتشارات فردوسی، چاپ اول.
۹. حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: آل البيت.
۱۰. حسینی بهشتی، سید محمد و دیگران (۱۳۸۱)، آزادی، هرج و مرج، زورمداری. تهران: انتشارات بقعه.
۱۱. دار ابن القیم، ابن ابی الدنیا، (بی تا)، الحیال، دمشق: بی جا.
۱۲. رهنمایی، احمد، (۱۳۸۸)، فلسفه تعلیم و تربیت، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
۱۳. عباسی مقدم، مصطفی (۱۳۷۱)، نقش اسوه ها در تبلیغ و تربیت. تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۴. فیومی، احمد بن محمد بن علی، (۱۴۰۵)، المصباح المنیر، قم: مؤسسه دار الهجره.
۱۵. قاضی، ابوالفضل، (۱۳۷۳) حقوق اساسی و نهاد های سیاسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران ، جلد اول.
۱۶. متقی هندی، علی بن حسام الدین، (۹۷۵ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال ، بیروت: الشركة المتحدہ للتوزیع.
۱۷. مجلسی، محمد باقر ، (۱۴۰۳ ق) ، بحارالانوار، بیروت: دارالحیاء التراث العربی.
۱۸. مصطفوی، حسن، (۱۳۶۰)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.